

Riksintresse för kulturmiljövården

Högsjö (D23)

Högsjö bruk, entré, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

(2014-10-31)

Värden

Kunskapsvärde

Högsjö är berättelsen om hur ett gods anlade ett järnbruk under 1600-talet som växte till med en masugn på 1700-talet för att utvecklas till en textilindustri under ledning av det sena 1800-talets industrimän. I Högsjö är det möjligt att följa en herrgårds utveckling med kvarn, såg och järnbruk till en era av textilindustri och framväxten av en levande bruksort där textilindustrin än idag utgör den dominerande arbetsgivaren. I Högsjö har vattenkraften skapat perfekta förutsättningar för industrierna och legat till grund för ortens framväxt. Högsjö berättar om samspelet mellan bruksverksamheten, godsets organisation och jordbruksdrift. I äldre tid var gården ägare till bruket och stod för försörjningen av brukets arbetare.

Den äldre brukshistorien och de lämningar som hör till denna epok är omfattande och speglar skeenden med koppling till den nationella historien med betydelse på det regionala och lokala planet. Bland platser som bidrar till historien är vattenfåran, kvarnen och den centrala äldre bruksmiljön med bl.a. masugnsruin samt de äldsta byggnader från 1600- och 1700-talet.

Till den äldsta tiden hör även en fatabur vid herrgården och herrgårdens manbyggnad. Byggnaderna uppbär stora arkitekturhistoriska värden som speglar sin tids idévärld. Till herrgårdsmiljön hör ett omfattande landskapsrum med produktionsmark och olika byggnader för godsets anställda, från rättarens bostad vid Bistorp, till arrendebyn vid Finninge och statarbostäder samt torp, t.ex. Bondgölet. Tillsammans speglar de godsets som ett eget samhälle där enskilda byggnader, t.ex. statarbostäder, och komponenter som alléer uppvisar såväl socialhistoriska som samhällshistoriska värden.

Under 1800-talets slut utvecklades bruket till en textilindustri, en verksamhet som alltjämt dominerar och präglar orten. Högsjö industriepok speglas genom det lilla samhället med sin rika industrimiljö och ett stort antal byggnader från olika tider med olika funktioner. Miljön omfattar många välbevarade byggnader som

speglar funktioner inom brukets drift, t.ex. smedjor, lagerbyggnader, kraftverk och fabrik med en påkostad entré från sent 1800-tal. Industrimiljön uppvisar en rad funktionella samband där de enskilda byggnaderna är representativa med arkitektoniska kvaliteter.

Det mest specifika och viktigaste i Högsjö är ortens arbetarbostäder. Bebyggelsen är mycket rikhaltig och varierad. Den visar hur samhället vuxit successivt med årsring efter årsring av arbetarbostäder. I samhället finns en rad olika arbetarbostäder från 1600-talets lilla stuga, Gamla Gräv, till 1700-talets Grävbyggningen och vidare till 1800-talets Kvarnäingsbyggningen och Tian. Under 1900-talet kom hyreskaserner, Sparbössorna från 1910-talet och mer påkostade arbetarbostäder som Orrebo i jugendstil. Därefter följde Grävgårdarnas flerfamiljshus från 1930-talet och 1940-1950-talens hyreshus Änggårdarna och Bäckstugorna med flera. Vid sidan om hyresbostäderna uppfördes egnahemsområde på 30-talet följt av ytterligare planlagda villaområden. Som kontrast till arbetarbostäderna finns tjänstemännens mer påkostade villor med egna trädgårdar, placerade invid sjöarna i området, t.ex. vid Ekbacken och Björkbacken. Dessa villor är uppförda i jugendstil och nyklassicistisk stil. Till miljön hör även en arkitekturtrad direktörsvilla från sent 1900-tal. Senare delen av 1900-talet representeras av villor bl.a. från 60-talet samt radhus från 80-talet. Samtliga bostäder är tidstypiska, uppvisar genomtänkt arkitektoniskt utförande och flertalet har bevarat sin autentiska prägel in i minsta detalj.

Samhället präglas av en god och genomtänkt planläggning med en omsorgsfull arkitektur som på ett ovanligt representativt sätt speglar arbetarbostadens framväxt och utformning genom hela 1900-talet. Högsjö är unikt genom att samtliga arbetarbostäder finns kvar med ursprunglig karaktär.

Upplevelsevärde

Högsjö bruk är en komplett miljö där man kan följa och uppleva herrgårdslivet med en rad olika funktionella delar. Genom bebyggelsens karaktär och placering i landskapet är det möjligt att förstå godsets sociala organisation på ett pedagogiskt tydligt sätt. Den öppna åkermarken runt Högsjö gård och ner mot Högsjön medger långa utblickar och har miljöskapande värden. Hagmarken med inslag av ädellövskog, bl.a. Tomsängens naturreservat, har stora skönhetsvärden. Mangårdens placering och de alléer som utgår från denna visar tydligt olika byggnaders betydelse inom godset, t.ex. kapellets placering och allén som binder samman gods med rättarbostaden vid Bistorp.

Kopplingen mellan Högsjö gård och brukssamhället är tydlig i landskapet där de ligger separerade från varandra men sammanlänkade genom en allékantad väg, herrgården på en udde vid sjön och bruket invid åfåran. Byggnaderna inom bruksmiljön har stora upplevelsevärden och illustrerar på ett tydligt sätt godsets utveckling och drift. Genom en rad enskilda byggnader t.ex. masugnsruin, kvarn och fatabur är det möjligt att uppleva och begripa godsets utveckling och verksamhet.

Det sena 1800-talets övergång till textilindustri symboliseras av brukets monumentala huvudentré. Den utveckling som följer i spåren av textilindustrin kan upplevas genom industribyggnaderna och samhällets arbetarbostäder. Vid en promenad genom samhället är det möjligt att uppleva arbetarbostäder från det sena 1800-talet och hela 1900-talet. Samhället uppvisar årsringar av arbetarbostäder som med sina tidstypiska utföranden speglar sina respektive tidsperioders arkitektoniska ideal och samhällsutveckling. Till det tidiga 1900-talets "Sparbössor" och Orrebo hör det en matkällare till varje hyreslägenhet. Vid 40- och 50-talets hyreshus ligger det längor med garage. 1930-talets egnahemsvillor har trädgård och en liten bod. Runt och mellan husen finns gräsmattor och planteringar samt parkmark med storvuxna träd som har stora miljöskapande värden. Samhället kan ses som en ovanligt pedagogisk illustration av svenska arbetarbostäders utveckling och stilmässiga utförande.

Bruksvärde

Högsjö gård har stora värden som storjordbruk med omfattande skogsbruk. Godsets många bostadshus används som åretruntbostäder och fritidsbostäder. Högsjö har ett stort värde som levande industrisamhälle. De många varierade bostadsområdena har stora värden som fungerande bostäder.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Herrgårdsmiljön med omgivande landskap ska behålla sin övergripande karaktär. Herrgårdens värdefulla byggnader ska brukas och vårdas så att deras karaktär består. Platser som bär spår av godsets drift, t.ex. allékantade vägar, arrendegårdar och torp ska värnas. Det ska vara möjligt att uppleva den öppna inägomarken och utblickarna mot Högsjön. Vägnätet med sina alléer som leder ut från Högsjö gård ska fortsätta att brukas och behålla sin karaktär. Jord- och skogsbruket ska kunna fortgå och utvecklas utan att inverka på riksintresseområdets värden.

Grävsjön och vattenfåran med lämningar i anslutning till denna ska vara tillgängliga. De äldre byggnadernas samband med å-fåran ska kunna upplevas. Det centrala samhällets öppna parkkaraktär skall bevaras.

Högsjö samhälles framväxt och utveckling med kulturhistoriskt intressant bebyggelse, uppförd som den ena årsringen efter den andra, ska vara möjlig att förstå och uppleva. Industrimiljöns byggnader är viktiga för förståelsen av samhällets utveckling och ska bevaras och brukas. Den tidstypiska och väl sammansatta bostadsbebyggelsen ska behålla sin tidsprägel och specifika detaljer. Områdets ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Det öppna landskapet, åker och betade hagar, vid Högsjö ska hävdas och dess öppna karaktär ska inte förändras genom exploatering för bebyggelse eller högväxande gröda.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer, herrgården, industribyggnaderna, offentliga byggnader och arbetarbostäder samt tjänstemannabostäder ska underhållas med stor varsamhet och på ett sådant sätt att deras karaktär inte förvanskas. Den kulturhistoriskt intressanta bebyggelsen ska underhållas och fortsätta att brukas.
- Bebyggelsemiljöerna är känsliga för nya inslag och nytillkommande bebyggelse ska underordnas landskapsbilden och befintlig bebyggelse.
- Den vattenanknutna miljön ska vara tillgänglig och det ska gå att komma fram utmed vattendraget. Stränder ska därför inte stänglas eller privatiseras i högre utsträckning än idag.
- Alléerna i området ska underhållas.
- Samhällets gräsmattor och parkmark ska skötas och dess karaktär ska inte förändras genom ny bebyggelse.

Beskrivning

Naturgeografi

Sjölandskap sammanbundet av åar med höga vattenfall vilka varit lokalisering för den vattendrivna industrin. Mjuka uppodlade sluttningar ner mot sjöarna. Höglänt omland dominerat av skogsklädda moränmarker med storblockig morän, näst intill oframkomlig terräng. I mellanliggande dalgångar finns lerjord med åkermark.

Dagens landskapsbild

I norr vid Högsjö gård som omges av sammanhängande åkermark erbjuder landskapet utblickar över Högsjön. Utmed Högsjöns norra sida finns områden med lövskog av lundkaraktär, t.ex. Tomsängens naturreservat. Högsjöns samhälle är varierat med en rad bebyggelsemiljöer av olika social karaktär som speglar sina respektive tillkomsttider. Bostadsområdena domineras av hyreshus från i huvudsak från 1900-talets första

hälft. Här utgör Högsjö herrgård en kontrast genom sitt omgivande jordbrukslandskap och sin herrgårdsmiljö. Högsjö är en levande bruksort.

Dagens brukande

Levande brukssamhälle, herrgård med jordbruk och skogsbruk. Torpen i periferin utgör sommarbostäder.

Dagens bebyggelsestruktur

Området domineras av Högsjö bruks- och industrimiljö med herrgård och det lilla samhället med många arbetarbostäder av olika åldrar.

Högsjö gård

Högsjö gård ligger på en udde i sjön och binds samman med bruket genom en allé. Corps de logi daterar sig till 1731-33 och är delvis ombyggt 1863. Manbyggnaden flankeras av två flyglar, den norra från 1733 och den södra från tiden kring sekelskiftet 1700-1800. En fatbur, väster om mangården, med en framträdande placering mitt för mangården utgör godsets äldsta byggnad. Den tillskrivs 1600-talet. Till mangården hör även en lekstuga och ett badhus samt en trädgårdsanläggning. Nära sjön ligger den tidigare bokhållarbostaden.

Utmed allén, mot norr ligger fägården med bl.a. en stenladugård i normandisk stil från 1861, tillbyggd 1931. Här finns ytterligare en rad mindre ekonomibyggnader från 1900-talet. Norr om gården, mitt på ett gårde, i ett fritt läge står alltjämt kvar en smedja och en snickarverkstad. Byggnaden skiljer ut sig genom att vara uppförd i korsvirke och är idag förfallen. Från gården går en allé mot norr som leder fram till ett gårdskapell uppfört på 1780-talet och ritat av C F Adelcrantz.

Till godset har det hört en rad utgårdar och torp. Vid Finninge kan man alltjämt uppleva karaktären av en arrendeby. Bebyggelsen består av två tvillingstugor i två våningar, troligen från 1700-talet, varav en har bevarat sin ursprungliga karaktär. Till miljön hör timrade ekonomibyggnader och en ålderdomlig timrad bod. Vid Bistorp låg rättarebostaden, en förlängd parstuga i två våningar från 1700-talet. Här ligger även en statarlänga i två våningar. Till gården hör stora ekonomibyggnader, ett magasin och en villa från 1900-talets början. Norr om gården, i förlängningen av en allé som leder norrut ligger Hasselbacken, med en välbevarad torpstuga.

I skogen norr om bruket och i skogen söder om Högsjön finns det alltjämt kvar ett antal av de torp som hyste brukets och godsets arbetare, ett ex. är Bondgölet, i norr, som är en ålderdomlig och välbevarad miljö.

Högsjö brukssamhälle

Högsjö industriepok representeras av en rad byggnader från olika tider med olika funktioner. De är tidstypiska och mycket välbevarade. I anslutning till fallen mellan Grävsjön och Högsjön finns en rad byggnader från den äldre bruksepoken. Kvarnen är från 1740-talet och "Skolbyggningen" från 1785 var skola och läkarbostad. Vid sidan om dess finns flera ekonomibyggnader. Väster om vägen ligger den äldsta delen av färgeriet kvar. Byggnaden var tidigare manufaktursmedja. Den gamla disponentbostaden har använts som matsal.

Runt bruksmiljöns centrum har samhället vuxit successivt, med årsring efter årsring av arbetarbostäder. Runt och mellan bostäderna finns gräsytor med trädgårdskaraktär och parkmark med stora lövträd och tallar. Merparten av arbetarbostäderna finns kvar och har bevarat sin ursprungliga karaktär. Gamla Gräv är en putsad liten stuga som gett namn åt bostadsområdet Grävårdarna från 1920-1930-talen. Grävbyggningen som hört till Högsjö gård ligger i norra kanten av samhället och är ett timrat, falurött hus, troligen från 1700-talet, i två våningar som fungerat som bostad åt olika hantverkare. I början av 1900-talet uppfördes ett badhus norr om ån. 1906 uppfördes ett Folkets hus och en folkskola.

Arbetarna bodde i flerfamiljshus norr om industrin. ”Tian” från sent 1800-tal är exempel på flerfamiljshus från denna tid. Orrebo uppfördes i början av 1900-talet och i jugendstil med gulmålad panel och balkonger. ”Sparbössorna” som ligger centralt i samhället är stora faluröda hyreskaserner uppförda strax före 1920. Grävårdarna i väster är från slutet av 1920- och början av 1930-talet. De har ljusa, putsade fasader med noga utförda detaljer. Ängårdarna och Bäckstugorna som uppfördes under 1940- och 50-talet är mycket tidstypiska och är genom färgsättning och materialval väl anpassade till den övriga bruksmiljön. Till bostäderna som alla är representativa för sin tid hör bodlängor med mycket karaktäristisk utformning som alltjämt underhålls och är i bruk. Bodlängorna vid Orrebo och Sparbössorna har varit matkällare och är valvslagna av slaggstensblock. Till hyreshusen från 40- och 50-talen hör fint utformade garagelängor. Vid Bäckstugorna bildar de svartfärgade garagelängorna i trä en fyrsidig gård med portlider. Bodar och garage speglar på ett mycket fint sätt sina respektive tiders samhällsanda.

Fram till 30-talet var i stort all bostadsbebyggelse i brukets ägo och hyrdes ut till arbetare och tjänstemän. 1934 köpte bruket in ett markområde som styckades i ett 50-tal tomter som såldes till brukets arbetare. Detta blev ortens första egnahemsområde som är mycket enhetligt till sin karaktär med rödfärgade enfamiljsvillor i 1½ plan. Sedan 60-talet har det tillkommit flera mindre områden med enfamiljsvillor. Yngst är de radhus som tillkommit väster om Grävårdarna och som uppförts under 1980-talet.

Som en kontrast till arbetarbostäderna finns det ett antal villor uppförda för tjänstemän vid Grävsjön och utmed Kristinetorpsvägen. Dessa är uppförda under tidigt 1900-tal med putsade fasader eller ljusmålad träpanel i jugend och nyklassicistisk stil. Bland dessa märks även någon yngre arkitekturtrad chefsvilla från 1950-talet. Invid och söder om fabriken ligger disponentvillan, en modern enplansvilla i tegel.

Historiska skikt

Fornlämningarna i området är få. Runt Högsjö finns några områden med fossil åkermark av karaktären röjningsröseområden. Vid Tomsängen öster om sjön, idag naturreservat, finns ett gravfält från äldre järnålder, röjda ytor och någon terrassering som antyder en bosättning i området under äldre järnålder. Här finns även en fångstgrop. Norr om Bistorp och väster om Högsjö gård finns hagmark präglad av ädellövskog och en rad formelement som berättar om odling i äldre tid. Delar inom området är beskrivet som röjningsröseområden. Sannolikt är de fossila åkermarksområdena mer omfattande än vad som hittills uppmärksammats. Röjningsröseområdena kan vara förhistoriska eller höra hemma i medeltid då ortnamnskicket anger att merparten av området koloniserats.

Högsjö gods går tillbaks till tidig medeltid då det omfattade skogsmarkerna runt Högsjön, Ölångssjön och Finningesjön. Åkermarken i området har varit stenbunden och begränsad till ytan. Runt bruket kan man alltjämt uppleva spåren av äldre odlingsmarker genom igenlagda åkrar, röjda ytor, stenmurar och odlingsrösen. Till godset hörde en rad utgårdar, bl.a. Bistorp och Finninge samt ett antal torp. I slutet av 1500-talet och i början av 1600-talet anlades ytterligare torp i skogsmarken norr om godset för att tillgodose arbetskraftsbehovet vid godset och bruket. Till Högsjö gård hör en omfattande inägomark som brukats kontinuerligt sedan åtminstone 1600-talet.

Sedan minst 1500-talet har det legat en kvarn och en såg i anslutning till den å som band samman Grävsjön och Högsjön. Vattenfåran förgrenade sig så att det låg en holme mitt i. Tillsammans med en fallhöjd om åtta och en halv meter var miljön perfekt för vattendriven industri.

På 1600-talet under trettioåriga kriget, år 1636, anlade Högsjö säteri ett järnbruk på landtungan mellan Grävsjön och Högsjön. Verksamheten inleddes med en hammare som tillverkade stångjärn utifrån järnmalm från Stav gruva i Floda och Blomsterhults gruva i Österåker.

Under 1700-talet utvidgades verksamheten till att omfatta en masugn som var i drift fram till 1874 då bruket lades ner på grund av dåliga tider. Ruinen efter masugnspipan finns alltså kvar invid ån.

Högsjö gård har ett direkt samband med bruket, dels som ägare, dels som ett led i försörjningen av brukets arbetare. Vid gården producerades livsmedel för de anställda och skogsmarken bidrog med kol till smedjor och masugn. I skogarna runt bruket finns det kolbottnar som visar på resursutnyttjandet av utmarken för brukets drift. Vid bruket fanns en skola som i "Skolbyggningen" ett hus från 1785.

Vid fallet låg en vadmalsstamp och ett färgeri som togs över av JW Schullström 1862. När järnbruket lade ner kom han och CF Sjöström att arrendera bruksplatsen och dess byggnader. Detta var början till det ullspinneri, Schullströms & Sjöströms Fabriks AB, som med tiden utvecklades till en storindustri specialiserad på maskinfiltar. Under sena 1800-talet och hela 1900-talet kommer orten att utvecklas till ett kontinuerligt växande brukssamhälle, där varje decennium bidrar med nya bostadsområden som bär präglet av sin samtids politiska, funktionella och arkitektoniska ideal. Bebyggelsen i Högsjö tillkommer som en spegling av brukets växande behov av arbetskraft, efterfrågan på tjänstemän och samhällets syn på arbetarbostäders funktion och utformning. Till de äldsta hyreskasernerna hör matkällare medan de yngre hyreshusen har garage.

I början av 1900-talet uppfördes ett badhus på brukets initiativ. Andra viktiga gemensamma byggnader var Folkets hus från 1917 som byggdes om till att bli Högsjö kyrka 1960. Vid samma tid stod det nya Folkets hus färdigt. Centralt i samhället finns idag en dansbana med scen, en mataffär och en servering utmed landsvägen. Idag är det Voith Paper Fabrics som driver verksamheten i Högsjö. De framställer filter för pappersindustrin.

Värdetext 1987

Högsjö: Brukssamhälle och herrgårdsanläggning med intressant byggnadsbestånd. Tillgången på vattenkraft har styrt den industriella utvecklingen, och området blev av Högsjö säteri på 1600-talet bebyggt med järnbruk. Sedan detta nedlagts år 1874, ersattes det av ullspinneri och maskinfiltfabrik. Här finns många äldre industribyggnader, egnahem och skilda generationer av arbetarbostäder. Till herrgårdsanläggning hör ett gårdskapell, en fatbursbyggnad från 1600-talet och en stenladugård från 1851 uppförd i normandisk stil.

Historiska näringar

Järnbruk med hammare och masugn, följt av textilindustri med vadmalsstamp, färgeri och filtillverkning grundat på tillgång av vattenkraft.

Kommunikation

Ålderdomligt vägnät, belagt i kartmaterial från 1600-talet.

Samhällsfunktioner

Lokalt centrum knutet till och etablerat genom en enda industri.

Makt

Godsägarens, bruksherrens och i fallande skala ner till de lägst stående arbetargrupperna. Till godset hör även arrendegårdar och ett stort antal torp vilka haft arbetsplikt vid godset eller bruket.

Vems landskap

Högsjö speglar framförallt de bruksanställdas landskap genom sin rika variation av arbetarbostäder.

Visuella/historiska samband

Historiskt samband mellan Högsjö säteri som först etablerade ett järnbruk som under 1800-talet omvandlades till en textilindustri. Kopplingen mellan gods och brukssamhället är tydlig i landskapet där de ligger separerade från varandra men sammanlänkade genom en allékantad väg, herrgården på en udde vid sjön och bruket invid å-fåran.

Koppling till naturgeografi

Förutsättningar för vattenkraft har varit helt avgörande för lokaliseringen av bruket och den därpå följande industriverksamheten. Verksamheten samspelar med landskapets karaktär, herrgården på en framskjuten udde i den stilla sjön, bruket invid den kuperade, trånga å-fåran med sitt forsande vatten.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Högsjö (D23)

Kommun: Vingåker

Socken: Västra Vingåkers

Karaktärstyp: Bruksmiljö och herrgårdslandskap

Karaktärsord: Kvarn, såg, säteribildning, järnbruk, masugn, bruksmiljö, herrgårdsmiljö, arbetarbostäder

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Naturresevat, Tomsängen

Biotopskydd för ädellövsskog, alléer, vattendrag.

8 kap 13, 14, 17 PBL – bebyggelsen

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar den produktionsmark närmast de arrendegårdar och torp som ingår som en del i Högsjö bruk. Syftet är att fånga Högsjö gård som ett produktionssystem vilket varit av betydelse för etableringen av Högsjö bruk.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Järnålder	Ett litet gravfält vid Tomsängen visar på bosättning i området, ev. röjningsröseområden				Gravfält vid Tomsängen
Medeltid	Högsjö gods	Röjningsröseområden, ev. medeltida		Godsbildning	
1500-tal	Gods med kvarn och såg				
1600-tal	Fatabur från 1600-talet (?)	Järnbruk - 1634, stångjærntillverkning. Jordbruk vid Högsjö	Äldre vägnät belagt i kartmaterial	Järnbruk	Äldre kartmaterial som visar vägnät och Högsjö gods, Fatabur
1700-talet	Kvarn från 1740 Dagens herrgårdsbebyggelsen uppförs	Masugn Jordbruk vid Högsjö		Bruksmiljö	Masugnsruin, Kvarn från 1740, Corps de logi från 1731-33, flyglar och kapell
1800-talet	Nya ekonomibyggnader, Arbetarbostäder	Järnbruket läggs ner 1874, ersätts av textilindustri		Bruksmiljö Textilindustri	Stenladugård i normandisk stil 1861
1900-talet	Nya arbetarbostäder och villaområden	Textilindustri Jordbruk vid Högsjö		Bruksmiljö Textilindustri	Tidstypiska arbetarbostäder och villaområden
2000-talet	Arbetarbostäderna är alltjämt bebodda	Jord- och skogsbruk på Högsjö		Bruksmiljö, Voith paper fabrics med filttillverkning	